

NORBERT OSTROWSKI

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ORCID: 0000-0001-9046-4981

Od warunku do dysjunkcji. O pochodzeniu słow. **lě-če* > *stpol*. *lecz* ‘chyba że; albo’

Tradycyjna etymologia głosi, że pol. *lecz* oraz czeski *leč* pochodzą z połączenia partykuły restryktywnej *lě/le* ‘tylko’ i „wzmacniającej partykuły enklitycznej **če*” (Boryś, 2005, s. 282). Podobnie uważają m.in. Kopečný (1980, s. 407), Rejzek (2001, s. 335), Mańczak (2017, s. 98)¹. Nikt jednak nie wyjaśnia, skąd pochodziłyby i jaką funkcję miałyby postpozycja **-če*. Pozostaje też niejasne, jakie było pierwotne znaczenie spójnika **lě-če*. Kopečný (1980, s. 407) słusznie przyjmuje, wbrew opinii Bauera (1960), że najstarszą funkcją **lě-če* była funkcja spójnika warunkowego, ale nie uzasadnia swojego twierdzenia bliżej. Poza tym niejasna pozostaje relacja między warunkiem i dysjunkcją oraz warunkiem i adwersatywnością. Niniejszy artykuł stawia sobie za cel odpowiedź na dwa pytania: 1) jak opisać relację między oczekiwanym etymologicznie znaczeniem **‘tylko jeśli’* a zaświadczonym w najstarszych tekstach znaczeniem warunkowym ‘chyba że’; 2) jak mógł przebiegać rozwój funkcjonalny spójnika **lě-če* od ‘chyba że’ do ‘albo’. Problem jest ciekawy, ponieważ obserwujemy tu przesunięcie funkcjonalne od spójnika zdań okolicznikowych warunku do spójnika parataktycznych

¹ O ile wątpliwości badaczy nie budzi sama partykuła *lě/le* ‘tylko’, o tyle rozbieżności dotyczą enklityki *-cz*. Brückner w swoim słowniku dopatrywał się tutaj skrótu z *czy*, a Bańkowski (2000, s. 11) nom./acc. *čb*. W obliczu prezentowanych dalej faktów te rozwiązania należy odrzucić. Bańkowski posunął się nawet do stwierdzenia, że pol. *lecz* jest bohemizmem, ponieważ używany jest tylko w języku literackim. Nie sposób tego udowodnić, choć nie można wykluczyć, że czeski mógł mieć wpływ na pojawienie się funkcji dysjunktywnej spójnika *lecz*.

zdań dysjunktywnych, a więc od hipotaksy do parataksy, co pozostaje w sprzeczności z ogólną tendencją rozwojową, tj. od parataksy do hipotaksy².

Artykuł stara się również ustalić, co mogło stanowić punkt wyjścia dla powstania funkcji adwersatywnej, która jest chronologicznie najpóźniejsza.

Struktura artykułu jest następująca. W pierwszej części omawiam najnowszą etymologię *lecz*, zgodnie z którą jest to złożenie partykuły restryktywnej **lě-* ‘tylko’ ze spójnikiem warunkowym **-če*, który kontynuuje ide. **-k^we* ‘i; jeśli’, por. strus. *ače* ‘jeśli’. Pierwotnym znaczeniem **lě-če* było wyrażanie warunku koniecznego i wystarczającego ‘tylko jeśli’ = ‘jeśli i tylko jeśli’. W drugiej części opisuję, co to jest restryktywność, skalarność, jakie są funkcje zdań warunkowych eksceptywnych (‘chyba że’) oraz jaki jest ich związek semantyczny z restryktywnością. W trzeciej części wyjaśniam warunki zmiany ‘chyba że’ → ‘albo’. Dokładny opis zmiany funkcjonalnej warunk → adwersatywność pozostawiam na inną okazję³. W artykule przyjąłem założenie metodologiczne, że zmiany semantyczne w obrębie wyrazów funkcyjnych mają charakter regularny, tj. powtarzalny w różnych językach i w różnym czasie.

1. Spójnik **lě-če* jako wskaźnik warunku koniecznego

Materiał zebrany w „Słowniku staropolskim” (dalej: Sstp) oraz w „Słowniku polszczyzny XVI wieku” (dalej: SPXVI) pokazuje, że *lecz* funkcjonował w tej epoce przede wszystkim jako spójnik przeciwstawny. Jednak oprócz funkcji adwersatywnej sporadycznie są zaświadczone także *lecz* warunkowe (1) i *lecz* dysjunktywne (2):

- (1) *Bo żaden czeladnik niema bycz od rzemieŃla odrzuczon / lecz by dlia fwei niewiernoŃci albo niecznotliwego zachowania.* (ListRzeź w. 32) (SPXVI, t. 12, s. 84)
- (2) *Prawi sōd bōdze myedzi wami, lyecz myesczanin, yecz prychodzen sgrzeszilibi (sive peregrinus, sive civis peccaverit).* (BZ Lev 24, 22) (Sstp, t. 4, s. 14)

W przykładzie (2) <lyecz> jest tłumaczeniem łac. *sive* ‘albo’, co każe uznać, że definicja podana w Sstp („wyraża równorzędną łączność ‘zarówno – jak, tak – jak [...]’”) nie jest do końca właściwa, zob. jednak uwagi na ten temat w części 3. Co ważne, obie te funkcje, warunkowa i dysjunktywna, są zaświadczone już w staroczeskim, zob. (3) i (4). Przykłady pochodzą ze słownika Gebauera (1970):

² Podobną zmianę obserwujemy w języku łotewskim, gdzie stłot. spójnik warunkowy *jeb* ‘jeśliby’ nabrał wtórnie funkcji dysjunktywnej. W tym jednak wypadku punktem wyjścia były tzw. alternatywne zdania warunkowo-przyzwalające, zob. Ostrowski (2010).

³ Paralełę na zmianę ‘chyba że’ → ‘ale’ odnajdujemy w spójniku staroliteńskim *net* ‘chyba że; lecz’, który był używany między innymi w funkcji spójnika korekcyjnego (jak niem. *sondern*, np. *Wir haben nicht in Warschau gewohnt, sondern in Krakau*), zob. Hermann (1926, s. 390–391). Cennego materiału dostarcza też łacina, gdzie spójnik warunkowy *nisi* ‘chyba że, jeśli tylko, jeśli nie’ może kontekstowo wystąpić jako spójnik korygujący, por. *nili faciunt quod licet, nisi quod lubet*. (Plaut, Trin. 1032) ‘Nikt nie czyni tego, co dozwolone, lecz co przyjemne / chyba że to, co przyjemne’.

- (3) *Nebude let těchto rosa a déšť, gedne leč podlé slov úst mých* (Kladr. 3.) 'si erit annis his ros et pluvia, nisi juxta oris mei verba' (1 Reg. 17, 1)
'Nie będzie w tych latach ani rosy, ani deszczu, chyba że jedynie wedle słów ust mych'
- (4) *lecz stár, lecz mlád, to t' každého nalezne smrt v dobu jeho* (Vít. 80^b)
'czy stary, czy młody, śmierć dosięgnie każdego w czasie jego'.

Dokładna odpowiedniość funkcjonalna między staropolszczyzną i staroczeszczyzną przy jednoczesnym braku funkcji adwersatywnej w przykładach ze słownika Gebauera każe uznać, że w (1)–(4) mamy do czynienia z archaizmami. Co ważne, funkcja warunkowa w przykładach (1) i (3) zgadza się z etymologią *lě-če zaproponowaną niedawno przez Ostrowskiego (2024a, 2024b). Ostrowski na podstawie analizy etymologicznej scs. *ašte* 'jeśli', strus. *ače* 'jeśli', stpol. *acz* 'jeśli' i stcz. *ač* zaprezentował nową etymologię zachodniosłowiańskiego spójnika *lě-če. Historycznie jest to wynik konflacji partykuły restryktywnej *lě- 'tylko' z ide. spójnikiem enklitycznym *-k^we 'i; jeśli'. Ide. enklityka *-k^we jako spójnik warunkowy jest zaświadczona w języku hetyckim, językach indoirañskich i łacinie. Na uwagę zasługuje pozycja partykuły restryktywnej. Zazwyczaj pojawia się ona w enklizie, por. *ale*, *byle*, stpol. *jele* 'ile-kolwiek, ile', *ktole* 'ktokolwiek', jednak stpol. *leda co* 'ledwie co' i cz. *leda* 'ledwie; chyba żeby' wskazują, że możliwa była także prepozycja. Różna pozycja partykuły restryktywnej ma wpływ na jej scopus⁴.

Ponieważ pojęcie scopusu jest rzadko stosowane w literaturze polonistycznej (i slawistycznej), konieczne jest jego omówienie. To, czym jest scopus, najlepiej wyjaśnić na przykładzie negacji. Jeśli porównamy pol. *jeszcze nie* z ang. *not yet* 'jeszcze nie', to zauważymy różnicę w pozycji negacji. W polskim przykładzie negacja jest w scopusie przysłówka *jeszcze* i jest to tzw. negacja wewnętrzna (ang. *inner negation*). Natomiast w angielskim przykładzie negacja obejmuje swoim scopusem przysłówek *yet* i jest to tzw. negacja zewnętrzna (ang. *outer negation*)⁵. To znaczy, że ang. *not yet* 'jeszcze nie' musimy sparafrazować jako „Nie jest prawdą, że X już jest” = „X-a jeszcze nie ma”. Gdybyśmy przyjęli, że w *not yet* użyto kontynuatywnego *yet* 'wciąż', to oczekiwanym znaczeniem byłoby 'już nie', por. parafrazę „Nie jest prawdą, że X jeszcze jest” = „X-a już nie ma”. Z tego wniosek, że ang. *yet* w połączeniu *not yet* jest supletywnym odpowiednikiem *already* i pozostaje w związku z *yet* używanym w pytaniach, por. *Is he here yet?* 'Czy on już jest?'. Te i inne zagadnienia związane z użyciem i rozwojem *yet* i *still* omówili szczegółowo König i Traugott (1982). Posługując się pojęciem negacji zewnętrznej, można wyjaśnić także pochodzenie przedrostka litewskiego *nebe-* 'już nie', który rozwinął się z połączenia negacji zewnętrznej *ne-* i starolitewskiego przysłówka

⁴ Zasięg oddziaływania.

⁵ Bardziej szczegółowe omówienie różnic w scopusie negacji w zależności od pozycji zob. König (1991). O relacji między typem przysłówka fazowego ('jeszcze', 'już') i negacją zob. van der Auwera (1998).

kontynuatywnego *be(-)* ‘wciąż’, por. „Nie jest prawdą, że *X* wciąż (= *be(-)*) jest w domu” = „*X*-a już nie ma w domu” (Ostrowski, 2016)⁶.

Pozycja inicjalna *le-* w **lē-če* sugeruje jej szeroki scopus i znaczenie wyjściowe ‘tylko jeśli’⁷. Różnica między *tylko jeśli* i *jeśli tylko* sprowadza się do różnicy między warunkiem koniecznym (5a) i warunkiem wystarczającym (5b):

(5a) *Tylko jeśli posprzątasz, pójdziesz do kina.*

(5b) *Jeśli tylko posprzątasz, pójdziesz do kina.*

W (5a) spójnik *jeśli* jest w scopusie partykuły *tylko*, natomiast w (5b) partykuła *tylko* jest w scopusie spójnika *jeśli*. Domyślnie, tj. bez partykuły *tylko*, zdania warunkowe z poziomu treści⁸ reprezentują warunek wystarczający, zob. van der Auwera (1997)⁹.

2. Restryktywność, skalarność i ekscleptyczne zdania warunkowe.

Opis synchroniczny

Partykuła *tylko* należy do tzw. partykuł restryktywnych, czyli ich wspólnym komponentem znaczeniowym jest „żaden inny nie” (Grochowski, 1983)¹⁰. To znaczy, że zdanie (6):

(6) *Tylko JAN przyszedł.* [= (1a) König, 1991, s. 94]

możemy sparafrazować jako „przyszedł Jan i nikt inny oprócz niego nie przyszedł” (König, 1991, s. 98 i n.). Partykuła *tylko* uwydatnia (ang. *focus*) Jana, dlatego mówimy, że *tylko* należy do szerszej klasy partykuł fokusujących (ang. *focus particles*). Element

⁶ Z różnym zakresem działania negacji mamy do czynienia w prawach De Morgana: $\sim(p \wedge q) \equiv (\sim p \vee \sim q)$, np. *Nie jest prawdą, że przyszedł Janek i Wojtek* = *Nie przyszedł Janek lub nie przyszedł Wojtek*, oraz $\sim(p \vee q) \equiv (\sim p \wedge \sim q)$, np. *Nie jest prawdą, że przyszedł Janek lub Wojtek* = *Nie przyszedł Janek i nie przyszedł Wojtek*. Tłumaczy to, dlaczego dla wyrażenia funkcji ‘ani...ani’ jedne języki używają spójników dysjunktywnych (np. angielski), a inne spójników łącznych (np. litewski i polski), por. *We didn't meet Marvin, and we didn't meet Joan either* ($\neg p \ \& \ \neg q$) obok *We didn't meet either Marvin or Joan* ($\neg(p \vee q)$), zob. Haspelmath (2007, s. 16). O litewskiej negacji *nei* ‘i nie’ zob. Ostrowski (2014).

⁷ Różnice w scopusie partykuły *tylko* dobrze widać w zdaniach *Kupiłem tylko chleb* oraz *Nie byłem w sklepie, tylko poszedłem do kina*. W pierwszym przykładzie *tylko* ma wąski scopus i obejmuje rzeczownik *chleb*. W drugim przykładzie *tylko* jest tzw. przysłówkiem zdaniowym, tj. obejmuje zasięgiem całą propozycję zdaniową i tym samym funkcjonuje jako konektor zdaniowy o znaczeniu adwersatywnym. Zasięg oddziaływania (= scopus) determinuje zatem funkcje składniowe omawianego leksemu (partykuła vs. spójnik zdaniowy).

⁸ O pragmatyngwistycznych poziomach treści, epistemicznym i aktów mowy, zob. Sweetser (1990), a po polsku Ostrowski (2024c).

⁹ Warunek wystarczający reprezentują też zdania typu *Co tylko dasz, to zjem*, czyli tzw. uniwersalne zdania warunkowo-przyzwajające, o których zob. Ostrowski (2022, 2024b).

¹⁰ W „Słowniku gniazdowym partykuł polskich” są one sparafrazowane jako „nic innego niż R”, gdzie R to remat (Grochowski, Kisiel i Żabowska, 2014, s. 255), i należą do większej grupy partykuł porównawczych. Jeśli dobrze rozumiem argumentację autorów „Słownika...”, to termin „partykuły porównawcze” jest tożsamy z terminem „partykuły skalarne”, którego używam dalej.

uwydatniony należy do rematu zdania. Partykuła restryktywna *tylko* może być użyta nieskalarnie, jak w przykładzie (6), lub skalarnie, jak w przykładzie (7):

(7) *Kupiłem tylko TRZY jabłka.* [= (4a) König, 1991, s. 96]

Jak pisze König, dla zdań typu (7) możemy stworzyć skalę pragmatyczną, na której wartości wykluczane przez partykułę *tylko* zajmują miejsce wyższe niż uwydatniona fraza z liczebnikiem *trzy*. Innymi słowy, zdanie (7) możemy sparafrazować jako „Kupiłem trzy jabłka, a nie cztery, pięć itd.”¹¹. Zdanie (7) pociąga za sobą zdanie *Kupiłem dwa jabłka*. Ze skalarnością mamy do czynienia także w przypadku zdań warunkowych. Zdanie (5a), tj. *Tylko jeśli posprzątasz, pójdziesz do kina*, wyklucza wszystkie inne możliwe stany rzeczy (możliwe światy), o których mówi poprzednik zdania *Cokolwiek zrobisz, pójdziesz do kina*. Zdanie (5a) można sparafrazować następująco: „Możesz robić różne inne rzeczy, ale pójdziesz do kina, tylko jeśli posprzątasz”. Van der Auwera (1997, s. 179) do opisu zdań warunkowych proponuje skalę jak w przykładzie (8), gdzie *p*, *r*, *s* itd. oznaczają różne warunki (różne możliwe światy):

(8) ... [= (19), van der Auwera]

if p, q and if r, q and if s, q

if p, q and if r, q

↑ *if p, q*

Zdanie *tylko jeśli p, q* van der Auwera (1997, s. 181) opisuje jako zdanie z warunkiem koniecznym i wystarczającym, i takie też ujęcie przyjmuję w niniejszym artykule. Kontekstowo może dojść do odwrócenia skali i wówczas alternatywy wykluczane przez partykułę restryktywną znajdują się poniżej uwydatnionej przez nią wartości, zob. König (1991, s. 97–98)¹². Na przykład w zdaniu (9a) *cud* jest maksymalizatorem, który wyznacza górną granicę, a zatem wykluczone może być tylko to, co jest poniżej. W (9a) partykuła *tylko* jest synonimem przyimka *oprócz* w (9b), tzn., że przyimek *oprócz* w (9b) powinniśmy opisać jako przyimek restryktywny:

(9a) *Tylko cud może nas uratować.* = *Nic nas nie uratuje, tylko cud.*

(9b) *Nic nas nie uratuje oprócz cudu.*

Treść zdań (9a) i (9b) można także wyrazić za pomocą zdań warunkowych (9c) i (9d), które dają się sparafrazować: „Nie będziemy uratowani poza hipotetyczną sytuacją, w której wydarzy się cud”. To pozwala nam uchwycić związek semantyczny między

¹¹ König (1991, s. 100): „(4) a. *I only bought THREE apples.* b. *He saw him only BRIEFLY.* c. *He is only a PLUMBER.* In cases such as these, the values under consideration can certainly be ordered on a scale. The alternatives excluded in (4)a and (4)b are higher numbers and longer spans of time, respectively, and (4)c can be used to assert that the person in question has no higher social rank than that of a plumber”.

¹² Szerzej o skalach pragmatycznych, implikaturach skalarnych i kontekstach sprzyjających odwróceniu skali zob. Haspelmath (1995, s. 111–118).

restryktywnością a zdaniami warunkowymi z ‘chyba że’, które dalej określam jako zdania warunkowe eksceptywne:

(9c) *Tylko jeśli wydarzy się cud, będziemy uratowani.*

(9d) *Nic nas nie uratuje, chyba że cud.*

Jak zauważają Athanasiadou i Dirven (1997, s. 80), również w angielskim zdania (10a)–(10b) mają tę samą parafrazę „I would never shoot myself except if I went bald”:

(10a) *Only if I went bald, would I shoot myself.* (= 26a)

(10b) *Unless I went bald, I wouldn't shoot myself.* (= 26b)

Różnica między zdaniem (i) *tylko jeśli p, q* a zdaniem (ii) *nie q, chyba że p* polega na tym, że w (i) treść zawarta w apodosis wydarzy się wtedy i tylko wtedy, jeśli zostanie spełniony warunek, o którym mówi protasis (tj. *tylko jeśli p*). Natomiast w (ii) treść zawarta w apodosis wydarzy się pod każdym innym warunkiem niż ten jeden, o którym mówi protasis (tj. *chyba że p*). Warunek w (ii) jest więc wyjątkiem pośród wszystkich możliwych warunków (możliwych światów), które mogą zaistnieć. Zdania łacińskie z *nisi* jak (i) Bertocchi i Maraldi (2009, s. 114–116) nazywają zdaniami ekskluzywnymi (ang. *exclusive*), a zdania jak (ii) eksceptywnymi (ang. *exceptive*). Powyższe uwagi wynikają z opisu zaproponowanego przez von Fintela (1991, s. 136), który stwierdził, że *unless*, podobnie jak *but* ‘oprócz’ (por. *Every student but John was present*), ma funkcję ekscceptywną, z tą różnicą, że przyimek *but* operuje na poziomie frazy nominalnej, a *unless* na poziomie zdania ([*unless*] „is a subtractive or exceptive operator on quantifier domains”), a zatem różny jest ich scopus i tym samym różne właściwości składniowe. Opis von Fintela pozwala uchwycić związek między restryktywnością a zdaniami warunkowymi eksceptywnymi. Jak zauważyła Traugott (1997), już w staroangielskim są zaświadczone eksceptywne zdania warunkowe ze spójnikiem *bute*, por.:

- (11) *ðu se3st þæt nan þing wyrþe, bute hit God wille.*
 thou sayest that nothing will-be, unless it God will-SUBJ
 ‘You say that nothing will come to pass, unless God wills it’ (Traugott, 1997, s. 151)
 (c. 890 Alfr. Bo 41.141.22 [HX])

Angielski nie jest tu wyjątkiem. Tę samą zależność między zdaniami warunkowymi eksceptywnymi a restryktywnością obserwujemy w języku polskim na przykładzie zdań ze spójnikiem *chyba (że)* i staropolską partykułą restryktywną *chyba* ‘tylko, wyłącznie’ (XVI w., zob. SPXVI, t. 3, s. 383)¹³. Podobnie rzecz się ma w przypadku ros. *razve čto* ‘chyba że’, które pozostaje w związku etymologicznym ze strus. *razvě* ‘oprócz’.

¹³ Por. fraszkę Kochanowskiego: *CHybà w ferce/ miłosći profzē/ nieudérzay/ Ale ná káždy członek infzy fmiēle zmiérzay* (KochFr 35; SXVI, T. 3, s. 383). W XVI w. istniał także przyimek *chyba* + gen. ‘oprócz’ (np. *chyba człowieka* ‘oprócz człowieka’).

Również w łacinie widzimy fluktuację użyć spójnika *nisi* między 'jeśli nie', 'tylko jeśli' oraz 'chyba że'. Poniżej przytaczam przykłady zaczerpnięte z gramatyki łacińskiej Huberta Wolanina (2012, s. 770):

- (12) *Nisi sciero prius ex te, tu ex me numquam hoc, quod rogitas, scies.* (Pl., *Pers.* 218)
'Jeśli wcześniej nie otrzymam odpowiedzi od ciebie, ty nigdy nie dowiesz się ode mnie tego, o co pytasz' (= tylko jeśli wcześniej otrzymam odpowiedź od ciebie, dowiesz się ode mnie...)
- (13) *Nihil [...] Romae geritur, quod te putem scire curare, nisi forte scire vis me inter Niciam nostrum et Vidium iudicem esse.* (Cic., *Fam.* 9, 10, 1)
'W Rzymie nie dzieje się nic, co by cię mogło, jak sądzę, zainteresować, chyba że przypadkiem chciałbyś wiedzieć, iż zostałem sędzią w sporze między naszym Nikiaszem a Widuszem'.

Jak zauważył Wolanin, zdania jak (13) (tj. zdanie warunkowe eksceptywne) wykazują najmniejszy poziom kohezji międzyzdaniowej i konektorowi *nisi* mogą wówczas towarzyszyć operatory *forte*, *vero* czy *potius*. Podobnie uważają Bertocchi i Maraldi (2009, s. 116):

Since the exceptive construction has a low degree of cohesion, one can say that it is formed by two different utterances separated by a pause. Unlike exclusive conditionals, with exceptive conditionals the clause *q* is asserted independently of the clause *p*.

Niski poziom kohezji międzyzdaniowej zgadza się z obserwacją poczynioną przez Dancygier i Sweetser (2005, s. 184), które zauważyły, że ang. *unless* jest często używany do przedstawienia przemyśleń lub zastrzeżeń, a nawet do rozpoczęcia nowego wątku, który wcześniej nie przyszedł mówiącemu na myśl:

Not surprisingly, *unless* is often used to present an afterthought or a reservation, or even to start a new line of exceptive reasoning (in a new sentence) which simply did not occur to the speaker at the time when *Q* was being presented.

Dla zdań z *unless* Dancygier i Sweetser (2005, s. 184) przyjmują reprezentację semantyczną *Q*; [(not *Q*) if *P*], por.:

- (14) *He gave no private interviews, unless the journalist was female and pretty.* [= (27)]

Dlatego też zdania z *unless* oraz *chyba że* z reguły występują w postpozycji, co znowu jest zgodne z pozycją zdań z *lecz*. Charakterystyczna dla zdań eksceptywnych postpozycja jest zjawiskiem wyjątkowym wśród innych zdań warunkowych, dla których jest oczekiwana prepozycja, zgodnie z 14 uniwersalium Greenberga (1963, s. 66): „In conditional statements, the conditional clause precedes the conclusion as the normal order in all languages”.

Podsumujmy dotychczasowe rozważania. Zachodniosłowiański spójnik warunkowy *lě-če 'tylko jeśli' był spójnikiem zdań warunkowych z warunkiem koniecznym i wystarczającym ('tylko i tylko jeśli, gdy'). Ten spójnik na gruncie staroczeskim i staropolskim

stał się spójnikiem zdań warunkowych eksceptywnych. Zdania warunkowe eksceptywne stoją z reguły w postpozycji i są luźno powiązane ze zdaniem pierwszym, co zgadza się z pozycją zdań adwersatywnych z *lecz* i co zapewne stanowiło ważny krok na drodze do rozwoju funkcji adwersatywnej spójnika *lecz*. Spójniki zdań eksceptywnych często pozostają w związku etymologicznym z wyrazami wyrażającymi restryktywność, por. ang. *but* ‘oprócz’ i stang. *bute/butan* ‘chyba że’, pol. *chyba (że)* i stpol. *chyba* ‘tylko; oprócz’, ros. *razve čto* ‘chyba że’ i strus. *razvě* ‘oprócz’.

3. Od zdań warunkowych eksceptywnych do dysjunkcji

Jak już była mowa, w tekstach staropolskich spójnik *lecz* pojawia się w funkcji spójnika zdań warunkowych eksceptywnych i dysjunktywnych. Dla wygody przypomnijmy jeszcze raz stosowne przykłady:

- (15) *Bo żaden czeladnik niema bycz od rzemieśla odrzuczon / lecz by dlia fwei niewierności albo niecznotliwego zachowania.* (ListRzeż w. 32) (SPXVI, t. 12, s. 84)
- (16) *Prawi sōd bōdże myedzi wami, lyecz myesczanin, yecz przychodzen sgrzeszilibi (sive peregrinus, sive civis peccaverit).* (BZ Lev 24, 22) (SStp, t. 4, s. 14)

Wszystkie przykłady na dysjunktywne *lecz* w SStp pochodzą z „Biblii królowej Zofii”, co pozwala podejrzewać wpływ czeski. SPXVI na s. 84 notuje trzykrotnie eksceptywne *lecz*, zawsze z enklitycznym *-by* i zawsze po zdaniu z negacją. Jednak przykłady (17) i (18) pokazują, że obecność *-by* nie była konieczna. Oba przykłady są ciekawe, bo oba dają się łatwo interpretować zarówno jako zdania warunkowe eksceptywne, jak i zdania adwersatywne (taką interpretację przyjął SPXVI, t. 12, s. 77):

- (17) *A rzadko dobrowolnie dobry sie obyzerze / Lecz ácz [lege: až] go przymuŕzeniem iako kiyem wzbyzerze.* (RejWiz 101)
- (18) *A ktemu y to wiedz / zem ich mało wedle swego zdania odmieniał / lecz nawięcey na przestrogi ludzi wczonych.* (BudBib c2)

W tekstach staroczeskich *leč* występuje zarówno w funkcji spójnika zdań warunkowych eksceptywnych, por. przykład (19), jak i zdań dysjunktywnych, por. przykład (20). Oba pochodzą ze słownika Gebauera (1970):

- (19) *Včela nevrátí se do úle, lecz medu přinese.* (OtcB.)
‘Pszczoła nie wróci do ula, chyba że miód przyniosła’
- (20) *lecz stár, lecz mlád, to t’ každého nalezne smrt v dobu jeho.* (Vít. 80^b)
‘czy stary, czy młody, śmierć osiągnie każdego w czasie jego’.

Wychodząc od opisanej w części pierwszej etymologii, stwierdzamy, że starsza jest funkcja spójnika warunkowego zdań eksceptywnych. Rodzi się pytanie, jak doszło do przesunięcia ‘chyba że’ → ‘albo’? Przeanalizujmy zdania (21)–(21a):

(21) *Wszyscy pójdą, chyba że nikt nie pójdzie.*

(21a) *Wszyscy pójdą, albo nikt nie pójdzie.*

Zdania (21)–(21a) można opisać za pomocą reguły logicznej $p \vee q \equiv \sim p \rightarrow q$, która pozwala uchwycić związek między dysjunkcją a warunkiem. W celu precyzyjniejszego opisu konieczne jest wprowadzenie dysjunkcji symetrycznej i niesymetrycznej oraz szerzej symetryczności i niesymetryczności zdań współrzędnych na podstawie artykułu Holvoeta (2003, s. 101–103)¹⁴. Zdanie (22) jest symetryczne, ponieważ możemy zamienić miejscami propozycje zdaniowe bez zmiany znaczenia:

(22) *Janek mówi, a Piotrek milczy. = Piotrek milczy, a Janek mówi.* [= (1)–(2), Holvoet, 2003]

Zdania współrzędne mogą być także asymetryczne i wówczas przestawienie propozycji zdaniowych albo prowadzi do niegramatyczności, zob. (23)–(23a), albo zmienia się sens całego zdania, zob. (24)–(24a):

(23) *Jan wstał i poszedł do pracy.* [= (9), Holvoet, 2003]

(23a) **Jan poszedł do pracy i wstał.* [= (11), Holvoet, 2003]

(24) *Jan zachorował i nie poszedł do pracy.*

(24a) *Jan nie poszedł do pracy i zachorował.*

Również dysjunkcja może być symetryczna (25) i asymetryczna (25a):

(25) *King Tsin has great mu shu pork, or China First has good dim sum, or there's always the Szechuan place just around the corner.* [= (36), Sweetser, 1990, s. 95]

(25a) *Give me liberty or give me death!* [= (45), Sweetser, 1990, s. 98]

Oba przykłady to zdania dysjunktywne z poziomu aktów mowy (ang. *speech act level*)¹⁵. Zdanie (25) wypowiemy, planując wyjście do restauracji. Możemy zamieniać miejscami poszczególne propozycje zdaniowe bez zmiany znaczenia całości, a spójnik dysjunktywny zastąpić spójnikiem *and* (= pol. *a*). Jednak w zdaniu (25a) zamiana miejsc byłaby nienaturalna, a spójnika *or* nie można zastąpić spójnikiem *and* (= pol. *a*) bez zmiany znaczenia całości. Jak zauważyły Dancygier i Sweetser (2005, s. 184), ang. *unless* jest często używany do rozpoczęcia nowego wątku, który wcześniej nie przyszedł mówiącemu na myśl (zob. część 2). W związku z tym rozważmy przykłady (26) i (26a):

(26) *Janek nie pójdzie do kina.* [po namyśle] *Chyba że pójdzie, gdy Ania pójdzie.*

(26a) *Janek nie pójdzie do kina.* [po namyśle] *Albo pójdzie, gdy Ania pójdzie.*

¹⁴ Szerzej o symetryczności w języku na tle typologicznym zob. Haiman (1985).

¹⁵ O pragmatycznych poziomach treści, epistemicznym i aktów mowy, zob. Sweetser (1990), a po polsku Ostrowski (2024c).

Zdanie (26) może być zastąpione przez (26a) i w efekcie otrzymamy dysjunkcję symetryczną. Takie zdanie wydaje się najbardziej naturalne w przypadku zdań dysjunktywnych z poziomu aktów mowy, por. przykład (25) powyżej. Dysjunkcja symetryczna jest z kolei najbliższa temu, co znajdujemy w staropolskim, zob. przykład (2) [= (16)], i staroczeskim, zob. przykład (4) [= (20)]¹⁶. Zgadza się to również z intuicją twórców „Słownika staropolskiego”, którzy hasło z dysjunktywnym *lecz* opatrzyli informacją: „wyraża równorzędną łączność ‘zarówno – jak, tak – jak [...]’”.

4. Wnioski

Innowacją języków zachodniosłowiańskich jest spójnik warunkowy **lě-če*, który jest rezultatem konflacji partykuły restryktywnej *lě-* i enklityki warunkowej *-če*. Ta ostatnia kontynuuje ide. **-k^we* ‘i; jeśli’, zob. Ostrowski (2024a, 2024b). Pozycja inicjalna *lě-* sprzyjała jej szerokiemu scopusowi (zasięgowi oddziaływania), dlatego jako pierwotną funkcję **lě-če* należy przyjąć funkcję wskaźnika warunku koniecznego i wystarczającego zdania warunkowego (‘tylko jeśli’), tzw. zdania warunkowe ekskluzywne. W tekstach staroczeskich i staropolskich **lě-če* jest zaświadczone jako spójnik zdań warunkowych eksceptywnych (‘chyba że’). Oba typy zdań warunkowych (ekskluzywne i eksceptywne) wykorzystują restryktywność, która wprowadza implikatury skalarne. Różnica między nimi sprowadza się do tego, że w zdaniach ekskluzywnych treść zawarta w apodosis wydarzy się wtedy i tylko wtedy, jeśli zostanie spełniony warunek, o którym mówi protasis. Natomiast w zdaniach eksceptywnych treść zawarta w apodosis wydarzy się pod każdym innym warunkiem oprócz tego jednego, o którym mówi protasis. Warunek w zdaniach eksceptywnych jest więc wyjątkiem spośród wszystkich możliwych warunków, które mogą zaistnieć. Kontekstem, który sprzyjał reinterpretacji ‘tylko jeśli’ → ‘chyba że’, było zdanie ze spolaryzowanym negatywnie zaimkiem w pierwszej propozycji zdaniowej i następujące po nim zdanie warunkowe z eliptycznym następnikiem, por.:

(27) *Nic nas nie uratuje. Tylko jeśli wydarzy się cud, [to przeżyjemy].*

(27a) *Nic nas nie uratuje. Chyba że wydarzy się cud, [to przeżyjemy].*

Takie tłumaczenie zgadza się z przytoczonymi w części drugiej opisami użycia łac. *nisi* i ang. *unless*¹⁷ oraz pozwala wyjaśnić: 1) postpozycję zdania eksceptywnego;

¹⁶ Por. *lecz stár; lecz mlád, to i' každého nalezne smrt v dobu jeho* (Vít. 80^b) ‘czy stary, czy młody, śmierć osiągnie każdego w czasie jego’ = ‘i stary, i młody, śmierć osiągnie każdego w czasie jego’.

¹⁷ Dla wygody czytelnika przytaczam oba fragmenty jeszcze raz. Łac. *nisi*: „Since the exceptive construction has a low degree of cohesion, one can say that it is formed by two different utterances separated by a pause. Unlike exclusive conditionals, with exceptive conditionals the clause *q* is asserted independently of the clause *p*” (Bertocchi, Maraldi, 2009, s. 116). Ang. *unless*: „Not surprisingly, *unless* is often used to present an afterthought or a reservation, or even to start a new line of exceptive reasoning (in a new sentence) which simply did not occur to the speaker at the time when *Q* was being presented” (Dancygier, Sweetser, 2005, s. 184).

2) niski stopień integracji (kohezji) międzyzdaniowej. Opisaną zmianę możemy wyrazić następująco: *tylko jeśli p, to q = nie q, chyba że p*.

Zdania warunkowe eksceptywne to rzadko opisywany w literaturze typ zdań warunkowych, które cechują się niskim stopniem integracji międzyzdaniowej, co w sprzyjających warunkach, przedstawionych w części 3, sprzyjało wykształceniu się funkcji dysjunktywnej, zaświadczonej najlepiej w staroczeskim. Kwestią przyszłości jest precyzyjny opis ścieżki rozwojowej dla przesunięcia funkcjonalnego na osi: eksceptywność → adwersatywność. Na możliwość takiego rozwoju wskazuje, oprócz *lecz*, także spójnik starolitewski *net* 'chyba że; lecz' (Hermann, 1926, s. 390–391). Wydaje się, że kluczowe w tym rozwoju było użycie spójnika warunkowego eksceptywnego ('chyba że') w funkcji partykuły restryktywnej, por. przykład z „Rozmyślań przemyskich”:

(28) *yze ynegdy szye nye stało, lecz tey Vyelykey Noczy* (quod nunquam ab eo factum dicunt, nisi in Pascha) (*Rozm* 203). (SSp, t. 3, s. 32)

'Nie stało się to w żaden inny czas, wyłącznie w tę Wielką Noc'.

To sugerowałoby scenariusz rozwojowy związany ze zmianą zasięgu oddziaływania, polegający na zawężeniu scopusu, czyli zmianie syntaktycznej: konektor eksceptywny (szeroki scopus) → partykuła restryktywna (wąski scopus), a następnie użyciu partykuły ponownie w funkcji konektora zdaniowego (rozszerzenie scopusu), ale w funkcji korekcyjnej, por. różnice w zdaniach *Kupiłem tylko chleb* (partykuła; wąski scopus) i *Nie poszedłem do sklepu, tylko poszedłem do kina* (konektor zdaniowy; szeroki scopus). Przy późnej metryce i ograniczonej ilości najstarszych tekstów polskich rozstrzygający jest materiał staroczeski, który jednak trzeba dopiero wyekscerpować.

Paraleli na przesunięcie znaczeniowe od spójnika warunkowego eksceptywnego do konektora adwersatywnego dostarczają cytowany już wcześniej przykład łąciński z *nisi* (29) i starolitewski z *net* 'chyba że; lecz' (30)¹⁸:

(29) *nili faciunt quod licet, nisi quod lubet*. (Plaut, *Trin.* 1032)

'Nikt nie czyni tego, co dozwolone, chyba że to, co przyjemne / wyłącznie / ale, co przyjemne'.

(30) *Tiewe / iei nori / tad atimk nŭg manes tha kelika / betaig ne mana walia / net tawa tenusidŭst*. (BP 194.1–2)

'Ojcze, jeśli chcesz, tedy odsuń (dosł. odejmij) ode mnie ten kielich, ale nie moja wola, **lecz** twoja niech się stanie / wyłącznie twoja niech się stanie'.

W przykładach (29)–(30) zdanie drugie koryguje to, o czym mówi zanegowane zdanie pierwsze, a więc te przykłady należą do tzw. typu korekcyjnego zdań przeciwstawnych. O adwersatywności i jej typach w ujęciu typologicznym i z użyciem map semantycznych piszą Malchukov (2004) i Andrason (2020).

¹⁸ W starolitewskim spójnik *net* miał następujące funkcje: 'chyba że', 'lecz', 'ponieważ', 'aż'. Z tej ostatniej wykształciła się w nowolitewskim funkcja addytywno-skalarna 'nawet' (zob. Nau, Ostrowski, 2010, s. 16).

Ekskurs

Kopečný (1980, s. 406) przytacza ze staroczeskiego następujące zdanie:

- (31) *Leč by byl ten od boha, nemohl by ničehož učiniti [...]*.
 ‘Gdyby nie był od Boga, nie mógłby niczego uczynić [...]’.

Przykład jest ciekawy z dwóch powodów. Po pierwsze, zdanie z *leč* stoi w prepozycji, a nie w oczekiwanej postpozycji. Po drugie, jak zauważył Kopečný, jeśli zachować kolejność zdań, to nie powinno być negacji w drugim zdaniu, czyli powinno być **leč by byl od boha, mohl by nečo učinit’*. Wydaje się, że rozwiązaniem tego problemu jest wprowadzenie negacji pośredniej (ang. *indirect negation*) jak w zdaniu *Nie chcę, żeby przyszedł*. Zdanie dopełnieniowe jest formalnie afirmatywne, ale ponieważ jest zanurzone (ang. *embedded*) w zanegowanym zdaniu głównym (*Nie jest prawdą, że chcę = Nie chcę*), to przyjsie kogoś jest niepożądane. Innymi słowy, negacja zdania głównego obejmuje swoim zasięgiem także zdanie podrzędne. Taka interpretacja prowadzi nas do wniosku, że w przykładzie (31) zdanie warunkowe (*Leč by byl ten od boha*) jest zdaniem zanurzonym w zdaniu głównym (*nemohl by ničehož učiniti*), co świadczy o silnej integracji (kohezji) międzyzdaniowej. Analogii dostarcza znowu łacina, por. przykład (32), który przytaczam za gramatyką Wolanina (2012, s. 770):

- (32) *Nisi sciero prius ex te, tu ex me numquam hoc, quod rogitas, scies.* (Pl., *Pers.* 218)
 ‘Jeśli wcześniej nie otrzymam odpowiedzi od ciebie, ty nigdy nie dowiesz się ode mnie tego, o co pytasz’ (= tylko jeśli wcześniej otrzymam odpowiedź od ciebie, dowiesz się ode mnie...)¹⁹.

Przykłady (31) i (32) stoją w opozycji do zdań (12)–(14), które reprezentowały niski stopień integracji. Trudno stwierdzić, czy (31) jest archaizmem, czy innowacją.

Bibliografia

- Andrason, A. (2020). Verifying the Semantic Map of Adversative-Contrastive Markers. *Slavia*, 89(1), 1–42.
 Athanasiadou, A., Dirven, R. (1997). Conditionality, hypotheticality, counterfactuality. W: A. Athanasiadou, R. Dirven (red.), *On conditionals again* (s. 61–96). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
 van der Auwera, J. (1997). Conditional perfection. W: A. Athanasiadou, R. Dirven (red.), *On conditionals again* (s. 169–190). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

¹⁹ Jak zauważa Wolanin (2012, s. 770): „Zdania, w których poprzednik wprowadzany jest konektorem *nisi* i następnik również zawiera przeczenie, jako całość implikują sens pozytywny sprowadzający się do wskazania w poprzedniku jedyne warunki uzależniające zaistnienie sytuacji będącej (w postaci zanegowanej) treścią następnika. [...] Zdania tego typu na ogół cechuje dość silna kohezja semantyczna (spójność znaczeniowa), tzn. treść poprzednika jest konieczna dla zrozumienia sensu następnika (czyli zdania nadrzędnego)”.

- van der Auwera, J. (1998). Phasal adverbials in the Languages of Europe. W: J. van der Auwera, D.P.Ó. Baoill (red.), *Adverbial Constructions in the Languages of Europe* (s. 25–145). Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauer, J. (1960). *Vývoj českého souvětí*. Praha: Československá Akademie Věd.
- Bertocchi, A., Maraldi, M. (2009). Conditionals and concessives. W: Ph. Baldi, P. Cuzzolin (red.), *New Perspectives on Historical Latin Syntax. Vol. 4: Complex Sentences, Grammaticalization, Typology* (s. 93–193). Berlin–Boston: De Gruyter/Mouton.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BP – Aleknavičienė, O. (2005). *Jono Bretkūno POSTILĖ: Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Brückner, A. (1927/1993). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Dancygier, B., Sweetser, E. (2005). *Mental spaces in grammar: Conditional constructions*. Cambridge: CUP.
- von Fintel, K. (1991). Exceptive Conditionals: The Meaning of Unless. *North East Linguistics Society*, 22, 135–148.
- Gebauer, J. (1970). *Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání*. Praha: Academia. [za: <https://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=GbSlov&o=slovníky>].
- Greenberg, J.H. (1963). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. W: J.H. Greenberg (red.), *Universals of language* (s. 58–90). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Grochowski, M. (1983). O partykułach restryktywnych (rozważania semantyczne). *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska*, 23(138), 27–52.
- Grochowski, M., Kisiel, A., Żabowska, M. (2014). *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Haiman, J. (1985). Symmetry. W: John Haiman (red.), *Iconicity in syntax* (s. 73–95). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Haspelmath, M. (1995). *Indefinite Pronouns*. Oxford: Clarendon Press.
- Haspelmath, M. (2007). Coordination. W: T. Shopen (red.), *Language typology and syntactic description. Vol. 2: Complex constructions* (s. 1–51). Cambridge: Cambridge University Press.
- Holvoet, A. (2003). Sujungiamieji ir prijungiamieji sakiniai formos bei funkcijos poįūriu. W: A. Holvoet, A. Judėntis (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai* (s. 99–114). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Hermann, E. (1926). *Litauische Studien. Eine historische Untersuchung schwachbetonter Wörter im Litauischen*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Kopečný, F. (1980). *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 2: Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia.
- König, E., Traugott, E.C. (1982). Divergence and Apparent Convergence in the Development of Yet and Still. *Proceedings of the Eighth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 170–179.
- König, E. (1991). *The Meaning of Focus Particles. A Comparative Perspective*. London–New York: Routledge.
- Malchukov, A.L. (2004). Towards a Semantic Typology of Adversative and Contrast Marking. *Journal of Semantics*, 21, 177–198.
- Mańczak, W. (2017). *Polski słownik etymologiczny*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Nau, N., Ostrowski, N. (2010). Background and perspectives for the study of particles and connectives in Baltic languages. W: N. Nau, N. Ostrowski (red.), *Particles and Connectives in Baltic* (s. 1–37). Vilnius: Vilniaus Universiteto Filologijos fakultetas, Asociacija “Academia Salensis”.
- Ostrowski, N. (2010). Latvian *jeb* ‘or’ – from conditional to disjunctive conjunction. W: N. Nau, N. Ostrowski (red.), *Particles and Connectives in Baltic* (s. 135–150). Vilniaus Universiteto Filologijos fakultetas, Asociacija “Academia Salensis”.
- Ostrowski, N. (2014). From sentence negation to connective. Old Lithuanian *nei(gi)* ‘and not; nor; than; before’. *Baltic Linguistics*, 5, 123–143.

- Ostrowski, N. (2016). Lithuanian discontinuatives *nebe-* / *jau nebe-* ‘no longer’. *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 20, 175–179.
- Ostrowski, N. (2022). O pochodzeniu pol. *ile* (stpol. *jele*), czyli gdy etymologia spotyka składnię. *Język Polski*, 102(3), 32–39.
- Ostrowski, N. (2024a). IE **-k^we* ‘and; if’ in Slavic languages. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 141, 103–115.
- Ostrowski, N. (2024b). O pochodzeniu spójnika przyzwalającego *aczkolwiek*. *Język Polski*, 104(1), 111–120.
- Ostrowski, N. (2024c). Dlaczego spójnik *jeśli* ma partykułę pytajną *-li*? Uwagi do gramatyzacji spójników warunkowych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 80, 193–205.
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 12: *L–Łżywy*. M.R. Mayenowa (red.). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SSStp – *Słownik staropolski*. Urbańczyk (red.). T. 1–9. S. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987; T. 10–11. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1988–2002.
- Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, E.C. (1997). UNLESS and BUT conditionals: a historical perspective. W: A. Athanasiadou, R. Dirven (red.), *On Conditionals Again* (s. 145–167). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Wolanin, H. (2012). *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

STRESZCZENIE

Słowa kluczowe: języki słowiańskie, składnia historyczna, etymologia, spójniki warunkowe

Zachodniosłowiański spójnik **lě-če* jest wynikiem fuzji partykuły restryktywnej **lě-* ‘tylko’ i spójnika warunkowego **-če* (: ide. **-k^we* ‘i; jeśli’), por. strus. *ače* ‘jeśli’. Jego pierwotną funkcją było wyrażanie warunku koniecznego i wystarczającego (‘jeśli i tylko jeśli’). W tekstach staroczeskich i szczątkowo także w tekstach staropolskich XVI w. analizowany spójnik jest zaświadczony jako wykładnik zdań warunkowych ekscyptywnych (‘chyba że’). Z tego typu zdań rozwinęła się sekundarnie funkcja dysjunktywna. W artykule opisano związek między restryktywnością i zdaniami warunkowymi ekscyptywnymi. Ustalono konteksty, które sprzyjały przesunięciu znaczeniowemu ‘chyba że’ → ‘albo’. Omówiono pojęcia dysjunkcji symetrycznej i asymetrycznej. Zdania warunkowe ekscyptywne cechuje niska kohezja międzysdaniowa i stoją one z reguły w postpozycji, co sprzyjało reinterpretacji *lecz* jako spójnika adwersatywnego, pierwotnie zapewne w funkcji spójnika korekcyjnego (jak niem. *sondern*).

SUMMARY

From conditional subordinator to disjunctive conjunction. On the origin of Slav. *lě-če > OPol. *lecz* 'unless; or'

Keywords: Slavic languages, historical syntax, etymology, conditional subordinators

The West Slavic conjunction *lě-če results from the conflation of the restrictive particle *lě- 'only' and the conditional conjunction *-če (: IE *-kʷe 'and; if'), see Old East Slavic *ače* 'if', OPol. *acz* 'if', OCz. *ač* 'if'. Its original function was to express a necessary and sufficient condition ('if and only if'). In Old Czech and Old Polish texts of the 16th century, the conjunction analyzed here became the exponent of exceptive conditional sentences ('unless'). It was from this type of sentences that the disjunctive function developed. The article describes the relationship between restrictiveness and exceptive conditionals. Contexts that favor the semantic shift 'unless' → 'or' were identified. The concepts of symmetrical and asymmetrical disjunction are discussed. Exceptive conditional sentences are characterized by low inter-sentential cohesion and are usually placed in a postposition, which has facilitated the reinterpretation of *leč* as an adversative conjunction, probably originally in the function of a corrective conjunction (like German *sondern*).